

УДК 94(438)

**ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА ПАВЛА І****INTERNAL POLITICAL ACTIVITY
RUSSIAN EMPEROR PAVLAS I****Григорук Н. А.,**кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний
університет ім. Володимира Гнатюка (Тернопіль,
Україна), e-mail: n.hryhoruk@ukr.net**Hryhoruk N. A.,**Ph.D., associate professor of world history and
religious studies, Ternopil National Pedagogical
University Volodymyr Hnatyuk (Ternopil, Ukraine),
e-mail: n.hryhoruk@ukr.net

Розглядається внутрішньополітична діяльність російського імператора Павла І. Метою статті є на основі комплексного і об'єктивного аналізу розглянути основні напрямки внутрішньої політики Російської імперії за часів правління імператора Павла І. Дослідження розглядає, ряд реформ проведених імператором, з'ясує низку перетворень, спрямованих на подальшу централізацію державної влади. У підсумку автор робить висновок, що в цілому внутрішня політика Павла І відрізнялася нестійкістю і суперечливістю. Дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів.

Ключові слова: імператор, Павло І, Росія, внутрішня політика, реформа.

The internal political activity of the Russian emperor Paul I. is considered. The purpose of the article is to consider, on the basis of a comprehensive and objective analysis, the main directions of the domestic policy of the Russian Empire during the reign of Emperor Pavel I. The study considers a series of reforms undertaken by the emperor, clarifies a series of reforms aimed at further centralization of state power. As a result, the author concludes that the whole internal policy of Paul I was unstable and contradictory. The research is based on the use of a complex of general scientific, structural-functional and historical methods.

Keywords: emperor, Paul I, Russia, internal politics, reform.

Внутрішня політика Павла І відрізнялася протиріччями і непередбачуваністю. Ця суперечливість впливала на основи існуючого ладу, збереження самодержавства і кріпацтва. Які ще більше зміцнилися за час його правління. Особливістю внутрішньої політики Павла І, як сина великої імператриці Катерини II, була характерна крайня ворожість по відношенню до матері, її оточення і політики, яку він вважав наскрізь фальшивою, що ослаблювала країну. Ідеалом правителя для нього був Петро І, часи і порядки якого він намагався повторити по своєму. У той же час, в прагненні зміцнити самодержавство, правда, іншими методами, у продовженні роздач поміщикам державних земель селянам його політика мало чим відрізнялася від курсу політики Катерини II. Необхідно врахувати і вплив на цю політику особистості непередбачуваного у своїй поведінці імператора Павла І. Його прямоту і різкість, прагнення дотримуватися лицарського кодексу честі найчастіше перетворювалися на грубість, нетерпимість і дріб'язковість, викликали нерозуміння та глузування з боку придворних кіл [1, с. 528–530].

Своє царювання Павло І почав зі зміни всіх порядків правління Катерини II. Під час своєї

коронації Павло І оголосив ряд указів. Зокрема, у 1797 р. Павло І скасував петровський указ про призначення самим імператором свого наступника на престолі встановив чітку систему престолонаслідування. З того моменту престол міг бути успадкований тільки по чоловічій лінії, після смерті імператора він переходив до старшого сина або наступного за старшинством брата, якщо дітей не було. Жінка могла займати престол тільки при припиненні чоловічої лінії. Цим указом Павло І виключав двірцеві перевороти [2, с. 75].

Павлом І була відновлена система колегій, робилися спроби стабілізувати фінансове становище країни. Маніфестом про триденну панщину заборонив поміщикам експлуатацію селян у неділю, свята і більше трьох днів на тиждень, було заборонено продавати «з молотка» дворових і безземельних селян.

Селянська політика за Павла І по суті справи була продовженням тенденцій, що існували за часів правління Катерини II. В руки поміщиків було передано близько 600 тис. державних селян, жорстоко придушувалися найменші прояви невдоволення в селянському середовищі. Разом з тим, бажаючи послабити соціальну напруженість на селі, Павло І спробував внести елемент впорядкованості у відносини селян і поміщиків.

Павло І істотно звужив права дворянського стану в порівнянні з тими, що були подаровані Катериною II, а порядки, встановлені у Гатчині, були перенесені на всю російську армію. Жорстока дисципліна, непередбачуваність поведінки імператора Павла І привели до масових звільнень дворян з армії, особливо офіцерського складу гвардії.

Царювання Павла І припало на ті роки, коли в Росії накопичувалися ознаки майбутніх політичних потрясінь. Новий імператор бачив перед собою симптоми революції і небезпека державного перевороту. Ідея утримати та посилити самодержавну владу, сильно послабла в кінці попереднього правління, закарбовувалась у свідомості Павла І вже не з «освіченим абсолютизмом», а з опорою на авторитетну силу. У столиці новий імператор намагався встановити ті ж порядки пруської казарми часів Фрідріха II, які були в його гатчинській резиденції. Традиції російської армії, що принесли їй славу, не влаштували імператора Павла І: його ідеалом була пруська військова система. Щодня на площі перед палацом проходили огляди вахтпаради, під час яких за найменшу провину можна було потрапити в немильність царя [3, с. 288–300].

Була зроблена спроба гранично централізувати державне управління. Значно зросла роль генерал-прокурора Сенату, повсюдно обмежувалась колегіальність в управлінні. Рішуче припинялося Павлом І всі спроби проникнення в Росію європейського вільнодумства. Було заборонено ввезення іноземної літератури, різке негативне ставлення до революційної Франції проявилось у всій політичній системі. Побоюючись розповсюдження в Росії ідей Французької

революції, Павло I заборонив носіння «жилетів», виїзд молодих людей за кордон на навчання, був повністю заборонений імпорту книг, аж до нот, закриті приватні друкарні. Спеціальними указами деякі слова російської мови вилучалися з офіційного вжитку і замінювалися на інші. Імператор регулював усі сфери життя суспільства, деякі його вказівки доходили до абсурду: чітко регламентувалося які плаття потрібно носити жінкам, у скільки вся імперія повинна лягати спати і які книги читати. Імператор Павло I заборонив у країні танцювати вальс і носити капелюхи-циліндри. Це було викликано тим, що йому особисто дуже не подобалась Англія.

Однак, найбільша неприємність для російського суспільства полягала в тому, що всі ці заборони підлягали неухильному виконанню, що забезпечувалося загрозою арешту, заслання, відставки та ін. І все це дійсно виконувалося. Подібна дріб'язкова опіка приватного життя підданих незалежно від особистих якостей і реформаторства імператора Павла I, зумовила майже повсюдно до нього антипатію й істотно полегшила в подальшому його усунення від влади.

Павлом I було створено ряд реформ. Була скасована недешева для селян хлібна повинність. Було заборонено продавати дворових людей і селян без землі, розділяти сім'ї при продажі. У губерніях було наказано губернаторам спостерігати за ставленням поміщиків до селян. У разі жорстокого поводження з кріпаками губернаторам було наказано доповідати про це імператору. Указом від 21 жовтня 1797 р. було підтверджено право казенних селян записуватися в купецтво і міщанство. У 1797 р. був виданий указ, який зобов'язав кріпаків під страхом покарання коритися своїм поміщикам [4, с. 138–140].

Павло I провів низку перетворень, спрямованих на подальшу централізацію державної влади. Зокрема, змінилися функції Сенату, були відновлені деякі колегії, скасовані Катериною II. У 1798 р. вийшов указ про створення департаменту водних комунікацій. 4 грудня 1796 р. засновано Державне казначейство і посаду державного скарбника. Затвердженою у вересні 1800 р. «Постановою про комерц-колегії» купецтву було дано право вибрати 13 з 23 її членів зі свого середовища [1, с. 195–196].

В області центрального управління Павла I можна сказати декілька слів про Синод, оскільки це, фактично, також колегія по своїй структурі. Думка імператора Павла I відносно місця, яке повинен був займати Святіший Синод в системі державного управління співпадали з поглядами матері. Причинами можна вважати, що в роки павловського правління Синод в ще більшій мірі був підлеглий імператорській владі. Основою для цього може послужити думка, що майнула в «Акті про престолонаслідування» від 5 квітня 1797 р. про те, що цар російський за сумісництвом і голова церкви. Але загалом, конкретних дій по встановленню верховенства світської влади над владою духовною Павло I, схоже, не робив. Так, що це кине побіжно зауваження можна

вважати випадковим. Кардинальних змін в структурі Синоду в період, що розглядається не сталося, Синод виконував ті ж функції, що і при Катерині II. З павловських заходів в цій області можна згадати, про штат службовців канцелярії Синоду він був розширений з 48 до 74 чоловік. Також в канцелярію призначався ще один обер-секретар, і засновувалася рахункова експедиція [5, с. 180–190].

Місцеве управління Павла I можна розглядати як нове територіально-адміністративне діяння, зроблене імператором. Характерні риси губернської реформи 1775 р. полягали в наступному: 1) більш дрібному адміністративному діленні; 2) в перенесенні багатьох установ з центра на місця; 3) посиленні чиновників у них, з організацією їх, на зразок колегіальної; 4) широкий участі дворян в управлінні і в суді. З метою централізації і укріплення територіально-адміністративних одиниць 12 грудня 1796 р. вийшов Іменний указ «Про нове розділення Держави на Губернії». Замість колишніх 50 губерній, що дісталися йому в спадщину від попередниці, залишалося 41, плюс область війська Донського. Це було досягнуто шляхом наступних переділів: Олонецька губернія була розділена між Новгородською і Архангельською губерніями, Слободсько-Українську губернію відновили в межах 1765 р., скасовувалася Коливанська губернія, також як Вознесенська губернія і Таврічеська область, Саратовська губернія також розділялася між Пензенською і Астраханською губерніями. Із земель, що перейшли до Росії по третьому поділі Польщі, що входили до цього складу Київської губернії, тепер сформувалися дві окремі губернії. Полоцька і Могилівська губернії об'єднувалися в одну Білоруську, губернським центром якої був зроблений Вітебськ. І нарешті, Віленську і Слонімську губернії об'єднали в одну Литовську з центром у Вільно. Свої міркування про межі надавалися губернаторам і відправляли в Сенат для розгляду.

Отже, розглянувши адміністративні перетворення Павла I в сфері центрального і місцевого управління, можна сказати: що діяльність імператора Павла I була в цьому напрямі досить продумана і проводилася послідовно. Тому його правління також можна назвати проінформованим абсолютизмом. У сфері центрального управління він прагнув упорядкувати діяльність Державної Палати і Сенату. У результаті Павлу I вдалося досягнути значних успіхів в управлінні, особливо у частині юридичній, де вдалося скоротити масу невіршених судових процесів, що дісталися в спадщину від попередниці. Розумний був і задум про кодифікацію законів, який на жаль, не здійснився.

Основним політичним курсом Павла I була: відмова від політики освіченого абсолютизму у відношенні до дворянства, насадження прусських порядків, звільнення всіх малолітніх офіцерів, які формально перебували на службі. Борючись з впливом французької революції, Павло I ввів

жорстку цензуру, заборонив всі приватні друкарні, вживання таких слів як громадянин, батьківщина, товариство та ін.

Павло I відмінив 2 січня 1797 р. статтю Жалуваної грамоти, яка забороняла застосовувати тілесні покарання до дворянського стану. Були введені тілесні покарання за вбивство, розбої, пияцтво, розпусту, службові порушення.

У 1798 р. Павло I заборонив дворянам, які прослужили офіцерами менше року, просити відставку.

Указом від 18 грудня 1797 р. дворян зобов'язували платити податок для утримання органів місцевого самоврядування в губерніях. У 1799 р. сума податку була збільшена. Дворяни стали платити податки за 20 рублів «з душі». Указом від 4 травня 1797 р. імператор Павло I заборонив дворянам подавати колективні прохання. Указом від 15 листопада 1797 р. було заборонено допускати до участі у виборах дворян, звільнених зі служби за провини. Число виборців було скорочено, і губернатори отримали право втручатися у вибори. У 1799 р. скасовані губернські дворянські збори. 23 серпня 1800 р. скасовано право дворянських товариств вибирати засідателів у судові органи. Дворян, які ухиляються від цивільної та військової служби, Павло I наказав віддавати до суду. Імператор різко обмежив перехід з військової служби на цивільну. Павло I обмежив дворянські депутації і можливість подавати скарги. Це було можливо тільки з дозволу губернатора.

Зміцнення дисципліни за Павла I торкнулося різних сторін суспільного життя, але в першу чергу армії. Одним із перших своїх указів Павло I затвердив нові військові статuti, потім переглянув петровський морський статут, обмежив термін служби рекрутів 25 роками. Замість раціональної «потьомкінської» військової форми, що скасувала перуки і буклі, Павло I ввів обмундирування військ, повністю запозичене з пруських зразків. У новій формі було корисне нововведення – шинелі, які змінили в 1797 р. колишні опанчі і врятували безліч російських солдатів. За межами Петербурга було розгорнуто будівництво казарм. В армії з'явилися принципово нові підрозділи – інженерний, фельд'єгерський, картографічний.

Величезний вплив приділявся військовій справі (муштра і фронт). За найменші промахи офіцерів чекало розжалування, що створювало нервову обстановку в офіцерському середовищі. Під заборону потрапили політичні гуртки серед офіцерів. У той же час солдатам дозволили скаржитися на зловживання командирів і карали їх не так часто, як раніше. Вперше в Європі були введені нагородні знаки для рядових [6, с. 126–128].

Внутрішня політика наприкінці XVIII ст. характеризувалась прагненням зміцнити панування дворянства та верхівки купецтва. Наляканий падінням абсолютизму у Франції та селянськими повстаннями, новий російський самодержець Павло I робив спроби подолати внутрішньополітичні суперечності за допомогою військово-бюрократичної диктатури: він

встановив військово-поліцейський казармовий режим. Проти деспотії Павла I виступило столичне дворянство, розбещене привілеями ще за часів правління Катерини II. Таким чином, вчинило новий державний переворот.

Двірцевий переворот 11 березня 1801 р. продемонстрував прагнення частини правлячих кіл посилити роль дворянства в управлінні країною, тільки обмеживши при цьому особисту владу монарха. В роки царювання Павла I і Французької революції, проникнення в Росію просвітницької ідеології, що засуджувала деспотизм і феодальні порядки, сприяло поширенню у верхах реформаторських поглядів, появу різних перетворювальних планів, покликаних припинити одноосібну владу царя і зловживання поміщиків [7, с. 194–196].

Прихід Павла I до влади в листопаді 1796 р. супроводжувався мілітаризацією життя двору і Петербурга в цілому. Новий імператор відразу ж спробував як би закреслити все зроблене за 34 роки царювання Катерини II, і це стало одним з найважливіших мотивів його політики. В цілому в його внутрішній політиці можна виділити кілька взаємопов'язаних напрямків – перетворення в державному управлінні, станова політика і військова реформа. По першому з них Павло I значно посилив значення генерал-прокурора Сенату, надавши йому фактично функції глави уряду, з'єднавши їх з функціями міністрів внутрішніх справ, юстиції та частково фінансів. Був відновлений ряд раніше ліквідованих колегій. Одночасно імператор прагнув замінити колегіальний принцип організації управління одноосібним. У 1797 р. було створено міністерство уділів, що відало земельними володіннями царської сім'ї, а в 1800 р. – міністерство комерції. Ще більш рішуче Павло I розправився з створеною Катериною II системою місцевих установ: частково було скасовано міське самоврядування, соціальне забезпечення, деякі нижчі судові інстанції та ін. Одночасно ряду національних країн імперії були повернуті деякі традиційні органи управління, у чому виявилася слабкість нового режиму, боязнь не втримати в руках всю країну і прагнення завоювати популярність в районах, що можуть призвести до національно-визвольного руху. Важливим законодавчим актом Павла I з'явився виданий в 1797 р. закон про порядок престолонаслідування, що діяв в Росії аж до 1917 р. [8, с. 107–114].

В області станової політики Павло I зробив ряд кроків щодо наступу на «дворянські вольності». У 1797 р. було оголошено перерахувати всіх хто числиться в околицях офіцерами, а ті хто не з'явився були звільнені і відправлені у відставку.

В армії Павло I, відкидаючи досягнення російської військової думки попередніх десятиліть, прагнув ввести пруські військові порядки. Навчання солдатів зводилося переважно до шагістики. Імператор вважав, що армія – це машина і головне в ній механічна злагодженість військ та старанність. Ініціатива і самостійність шкідливі і неприпустимі.

Істотно звужувались права дворянського стану в порівнянні з тими, що були подаровані Катериною II, а порядки, заведені в Гатчині, були перенесені на всю російську армію. Жорстока дисципліна, непередбачуваність поведінки імператора привели до масових звільнень дворян з армії, особливо офіцерського складу гвардії. Також, були звільнені всі офіцери, що числилися в штаті і не з'явилися за указом у військову колегію для підтвердження своєї служби [9, с. 115–118].

Павло I розпочав військову, як втім й інші реформи, не тільки з власної примхи. Російська армія була не на піку формування, страждала дисципліна в полках, звання давали незаслужено: зокрема, дворянські діти з народження були приписані до того чи іншого полку. Багато хто, маючи чин і отримуючи платню, не служили зовсім. За недбалість і розхлябаність, грубе поводження з солдатами імператор особисто зривав еполети з офіцерів і генералів і відправляв їх до Сибіру. Павло I переслідував злочинство генералів і казнокрадство в армії. О. Суворов у своїй науці перемагати також був прихильник суворой дисципліни, але не безглуздої муштри. Як реформатор, Павло I вирішив наслідувати приклад Петра Великого: взяв за основу модель сучасної європейської армії – пруської. Імператор Павло I вдався до антидворянських репресій в армії і в урядовому апараті. Його деспотизм і необґрунтовані дії сприяли виникненню змови.

Після довгих пошуків Павло I звернувся до далекого середньовічного минулого, взявши за основу ідеалізовану лицарську консервативну ідею, протиставивши її знаменитій революційній тріаді «свободи, рівності, братерства». Мораль західного лицарства з його історичною репутацією шляхетності, безкорисливості, хоробрості, вважав він, властива тільки дворянському стану, але ніяк не жадібним безпринципним буржуа. Дотримуючись цієї моралі, Павло I намагався вести себе як справжній лицар, що дало привід Наполеону назвати його «російським Дон Кіхотом», а до Йосипа II – «російським Гамлетом». Павло I захоплюється й ідеєю теократії і через Мальтійський орден пробує поєднати в своїх руках світську і духовну владу. Існує думка, що Павло I навіть мав плани з'єднати церкви, ставши їх главою [10, с. 100–108].

Непрямими свідченнями є, по-перше, горезвісна віротерпимість Павла I, а по-друге, його загравання з католицизмом і з єзуїтами. Приміром, через пастора Грубера він неодноразово звертався до папи з проханням зняти заборону з діяльності єзуїтів, а в кінці 1800 р. запропонував папі Пію VII притулок в Росії, якщо французькі війська зроблять неможливим його подальше перебування в Італії.

Павло I був одержимий головною метою – здійснити союз імператора–лицаря з вселенською церквою, щоб повернути всьому світу втрачену гармонію. У його ідеях химерно переплелися імперські амбіції, прагнення до гегемонії в Європі – зі спробами знайти ідейну альтернативу революції, згуртувати навколо неї всі сили

старого світу. Так, що Павло I збирався воювати з революцією не тільки за допомогою гармат. Його ідеологічна програма була набагато складніша, більш продумана.

У внутрішній політиці Павлом I проводилася ідея служіння усіх станів незалежно від походження «загального блага» та імператорської влади, яка, в його уяві, уособлювала державу. Звідси новий політичний курс: перед волею імператора всі стани однаково рівні, «в країні немає другого, тільки перший – і всі інші». Це дало привід шведському послу Стедінгу назвати Павла I «зрівнювачем перед яким сама знатна особа і мужик абсолютно рівні», а О. Герцена – оголосити в павловський період «деспотичним і революційним одночасно» [11, с. 132–134].

Справами торгівлі за Павла I займалася комерцколегія. Головними предметами діяльності були зовнішня і внутрішня торгівлі. В цих областях, якщо й відбувалися будь-які зміни при Павлі I, то вони стосувалися кількісного розширення предметів відомства, але не якісного.

Перш за все, на користь торгівлі заохочувалася вітчизняна промисловість, яка повинна була заповнити внутрішній ринок. З цією метою забороняється ввезення ряду іноземних товарів: шовкових, паперових, льняних, сукняних матерій, сталі, солі та ін. З іншого боку, з допомогою субсидій, привілеїв, допомогою держав світу, вітчизняні фабрики заохочувалися до виробництва товарів не лише для казни, а й на вільний продаж. Так було, наприклад, у відношенні з сукняним і гірським заводом.

З метою полегшення купцям в платежі мит, указом 14 серпня 1798 р. вказано «в разі нестачі срібної та золотої монети, приймати від купців золоті та срібні злитки». Губернській владі взагалі наказувалося сприяти купцям усіма заходами.

Наприкінці XVIII ст. міський благоустрій Москви забезпечувався, головним чином, натуральними повинностями податного населення столиці. Грошові відрахування на загальноміські потреби були невеликі, при цьому більша частина цих коштів витрачалася на утримання судових органів та Думи. Всі фінансові розпорядження останньої були поставлені під жорсткий контроль губернського начальства.

Два важливих Павловських нововведення – передача поліції на утримання міської скарбниці і будівництво казарм для військ і квартир для приїжджих чиновників істотно змінили характер і сферу господарського та фінансового піклування столичних органів управління. Ці заходи стали відповіддю на проблеми, які хвилювали ще адміністрацію Катерини [12, с. 480–488].

Реформа міського управління в Москві була спробою пристосувати столичний адміністративний механізм до нових умов, що склалися в результаті зазначених перетворень. Пріоритетним для законодавця було створення дієвої системи міських установ, здатних виконувати доручення і нести реальну відповідальність перед вищою владою [13, с. 94–96].

Економічну діяльність Павла I не можна оцінити однозначно але, безумовно, в наявності багато корисних перетворень, благополучно впливали на розвиток й зміцнення економіки. Сюди, переш за все, слід віднести дозвіл селянського питання; заходи із розширення промисловості: створення нових заводів і фабрик, впровадження нових видів виробництва. Заслужують уваги і адміністративні заходи, спрямовані на централізацію управління основними галузями господарства країни. З іншого боку, великим мінусом Павловського правління є фінансова й торговельна політики. Після правління Павла I в економічному світовому становищі Росії особливих змін залишилося не багато. Попри всі спроби уряду поправити жалюгідний стан економіки країни, яка і раніше була економічно відсталою, а в деяких областях намітилося навіть погіршення порівняно з попереднім правлінням. Країні потрібні були докорінні зміни у економічній політиці. Павла I не можна обвинуватити за відсутність прагнення до реформ. Проте, в них немає достатньо чітко виробленої мети того, що потрібно досягти. Хоча Павло I знав, що він хотів зробити з країною [14, с. 320–324].

Внутрішня політика Павла I мала виражену тенденцію до зближення правового статусу дворянства і третього стану, причому якщо статус першого знижувався, то другий – підвищувався. Але на ділі виходило рівняння не в правах і багатстві, а в безправ'ї та убогості.

Якщо ж підбивати підсумки політики Павла I по відношенню до селянства то можна помітити, що в цій діяльності не можна знайти бажання прямо поставити питання про звільнення селян від кріпацтва або про радикальне поліпшення побутових умов життя селян. І все-таки зовсім виразно видно загальне доброзичливе ставлення уряду до селянства взагалі. Хоча заходи Павла I не відрізнялися витримкою і систематичністю, але разом з тим серед них можна знайти ряд важливих, які безсумнівно сприяли покращенню життя селян. Сюди слід віднести полегшення багатьох повинностей, землевпорядну політику, організацію сільського та волосного управління, постанову про «неодмінних майстрових» і т.д. Поза сумнівом велику роль у звільненні селян відіграв маніфест про триденну панщину. Можна сказати, що для селян царювання Павла I ознаменувало собою початок нової ери: зростанню кріпацтва було покладено край, поступово почався перехід до повного визволення селян, що завершився реформою 1861 р. I в цій справі велика заслуга імператора Павла I [15, с. 190–193].

Таким чином, в цілому внутрішня політика Павла I відрізнялася нестійкістю і суперечливістю. Головна мета – монопольне право володіти землею і кріпаками. Благополуччя дворянства стало цілком залежати від примхи імператора. Впевненість у завтрашньому дні пропала. Втрата впевненості викликала загальне невдоволення серед дворян, а різкі зміни зовнішньої політики країни стали тією останньою краплею, яка перепополнила чашу дворянського терпіння: відбулася змова, яка завершила епоху.

Список використаних джерел

1. Оболенский, Г., 1996. 'Император Павел I', *Смоленск*, 310 с.
2. Брикнер, А., 2004. 'История Павла I', М.: *АСТ Астрель*, 288 с.
3. Совков, А., 2007. 'История России: проблемы, события, люди', М.: *Феникс*, с.628.
4. Костомаров, Н., 1992. 'Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей', Книга 3, М., 688 с.
5. Каменский, А., 1992. 'Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация', М., 295 с.
6. Эйдельман, Н., 1986. 'Грань веков', М., 203 с.
7. Головатенко, А., 1994. 'История России: спорные проблемы. Пособие для поступающих', Изд. 2-е, М.: *Школа-Пресс*, 450 с.
8. Заичкин, И., 1994. 'Русская история от Екатерины до Александра II', М.: *Мысль*, 414 с.
9. Песков, А., 2000. 'Павел I', М., 390 с.
10. Эйдельман, Н.Я., 1992. 'Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия', СПб.: *Санкт-Петербургский комитет Союза литераторов РСФСР, ЭТС «Экслибрис»*, 384 с.
11. Соловьёв, С., 1990. 'Чтения и рассказы по истории России', М.: *Правда*, 191 с.
12. Писарькова, Л., 2007. 'Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: эволюция бюрократической системы', М.: *Росспэн*, 742 с.
13. Мавродин, В., 1988. 'Рождение новой России', Л.: *ЛГУ*, 432 с.
14. Чиж, У., 2007. 'Павло I як лиходій, владар, фанатик', М.: *ИИФРА-М*, 268 с.
15. Сорокин, ЮА., 1989. 'Павел I', *Вопросы истории*, №11.

References

1. Obolenskij, G., 1996. 'Imperator Pavel I (Emperor Paul I)', *Smolensk*, 310 s.
2. Brikner, A., 2004. 'Istorija Pavla I (The Story of Paul I)', М.: *AST Astrel*, 288 s.
3. Sovkov, A., 2007. 'Istorija Rossii: problemy, sobytija, ljudi (History of Russia: problems, events, people)', М.: *Feniks*, s.628.
4. Kostomarov, N., 1992. 'Russkaja istorija v zhizneopisanijah ejo glavnejshih dejatelej (Russian history in the biographies of its main figures)', Книга 3, М., 688 s.
5. Kamenskij, A., 1992. 'Rossijskaja imperija v XVIII veke: tradicii i modernizacija (Russian Empire in the 18th Century: Traditions and Modernization)', М., 295 s.
6. Jejdel'man, N., 1986. 'Gran' vekov (Edge of Ages)', М., 203 s.
7. Golovatenko, A., 1994. 'Istorija Rossii: spornye problemy. Posobie dlja postupajushhih (History of Russia: controversial issues. Allowance for applicants)', Изд. 2-е, М.: *Shkola-Press*, 450 s.
8. Zaichkin, I., 1994. 'Russkaja istorija ot Ekateriny do Aleksandra II (Russian history from Catherine to Alexander II)', М.: *Mysl'*, 414 s.
9. Peskov, A., 2000. 'Pavel I (Paul I)', М., 390 s.
10. Jejdel'man, NJa., 1992. 'Gran' vekov. Politicheskaja bor'ba v Rossii. Konec XVIII – nachalo XIX stoletija (Edge of ages. Political struggle in Russia. Late XVIII – early XIX century)', СПб.: *Sankt-Peterburgskij komitet Sojuza literatorov RSFSR, JeTS «Jekslibris»*, 384 s.
11. Solov'jov, S., 1990. 'Chtenija i rasskazy po istorii Rossii (Readings and stories on the history of Russia)', М.: *Pravda*, 191 s.
12. Pisar'kova, L., 2007. 'Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s konca XVII do konca XVIII veka: jevoljucija bjurokraticheskoj sistemy (Government of Russia from the end of the XVII to the end of the XVIII century: the evolution of the bureaucratic system)', М.: *Rosspjen*, 742 s.
13. Mavrodin, V., 1988. 'Rozhdenie novoj Rossii (The birth of a new Russia)', Л.: *LGU*, 432 s.
14. Chyzyh, U., 2007. 'Pavlo I jak lyhodij, vladar, fanatyk (Paul I as a villain, master, fanatic)', М.: *YNFRA-M*, 268 s.
15. Sorokin, JuA., 1989. 'Pavel I (Paul I)', *Voprosy istorii*, №11.

* * *